

- 8.1. Економічна думка України середніх віків.
- 8.2. Економічна думка України ХІХ—початку ХХ ст.
- 8.3. Економічна думка України радянської доби.
- 8.4. Економічна думка української діаспори.
- 8.5. Економічна думка незалежної України.

8.1 Економічна думка України середніх віків

Економічні ідеї українських мислителів середніх віків містяться у державних і церковних документах, угодах, княжих грамотах та інших літературних пам'ятках. Центральне місце серед них належить **«Руській правді»** — першому давньоруському зведенню законів. Цей свотрідний кодекс феодального права був спрямований на регламентацію майнових та ставових відносин, захист прав світської та духовної знаті на землю і залежних селян, отримання доходів тощо.

«Руська правда» складається з *трьох головних частин*. Автором **«Правди Ярослава»** вважається Ярослав Мудрий. **«Правду Ярославичів»** було прийнято на з'їзді Ярославичів у Києві в 1072 році. В 1113 році побачив світ **«Устав»** Володимира Мономаха.

«Правда Ярослава» проголошувала недоторканість власності та особи феодалів: «челядина» — об'єктом власності хазяїна нарівні з худобою та речами; виключність і спадковість права князів та бояр на землю, яке не міг відібрати навіть великий князь.

Селян було поділено на холопів, смердів і закупів (закупн - розорені селяни, що зверталися за «купою» (позичкою) до князя). Закуп мусив працювати у господарстві кредитора доти, доки не сплатив «купн» з процентами. Кредиторові надавалося право карати закупн, а у разі спроби втекти, закуп ставав довічним рабом кредитора.

«Правда Ярославичів» містить багатий матеріал про організацію господарства князів у формі вотчини. Ряд статей присвячено охороні земельної власності, визначено відповідальність за порушення польових меж та боронних знаків. Смерди оголошувалися залежними від князя людьми і обслуговували його вотчину разом із холопами-рабами.

У **«Правді Ярославичів»** містяться важливі положення про охорону та порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, умови, за яких вимога про повернення позички має юридичну силу, порядок стягнення боргів тощо.

Так, позички могли надаватися в грошовій формі під процент («реза»). Особливо поширеними були позички в натуральній формі — продуктами з умовою повернення їх з надбавкою. Позичковий процент був дуже високим (статті 50, 51, 53). Спеціальна стаття «О татьбе» (про грабiж) передбачувала право князя вбити людину, спійману на крадіжці.

«Устав» надає досить точне уявлення про систему грошових одиниць. Основою цієї системи була гривня, яка мала всі ознаки загального мірила вартості та відіграла провідну роль у грошовій інкасі.

Іноді цю частину «Руської правди» називають «Устав про закупи та холопів», оскільки в ній визначено умови перетворення закупів у холопів та навпаки, регламентовано їх відносини з феодалами.

Економічну думку періоду занепаду Київської Русі закарбували зведення «Літопису Руського» (що об'єднав «Повість временних літ» Нестора, «Київський літопис» і «Галицько-Волинський літопис»), «Зборник Святослава» тощо.

У «Повісті временних літ», з одного боку, засуджується свавілля князів, феодалні міжусобиці, жорсткий примус і насильство, а з іншого, — висловлюється переконання в необхідності захисту феодалного землеволодіння як світського, та і церковного.

Нестор наголошує на однаковій важливості праці розумової й фізичної; закликає до захисту єдності Київської Русі, який мають ініціювати не тільки князі, а й народ.

«Київський літопис» містить докладний опис феодалної роздрібненості XII ст. та його негативні наслідки, стану общинного господарства, підносить ідею збереження єдності земель руських шляхом добросусідства, в часмо, допомоги князів.

«Галицько-Волинський літопис» висвітлює події XIII ст., в тому числі втрату Києва статусу центру української державності; суперечки та війни князів; пригноблення селян; відмінності православних і католицьких поглядів на економічні проблеми.

В «Зборнику Святослава» наголошується на обов'язку заможних людей дотримуватися в усьому мірі, здорового глузду, ввічливості у повсякденних відносинах з підлеглими. Благодійність проголошується важливою за прихильність до церкви, а слухняність, покiрливiсть, терпимість селян, їх праця «на свого володаря» порівнюється із священним обов'язком.

У XIV-XV ст. на українських землях, що знаходилися під владою Литви та Польщі, формується магнатське і шляхетське землеволодіння.

фільваркова система, починається закріпачення селян. Розвиток говарно-грошових відносин, ринку сільськогосподарської та ремісничої продукції сприяли швидкому зростанню міст, як центрів промислів, торгівлі, політичного життя. Частина міст належала державі, частина — церквам і магнатам. Деякі міста, наприклад, Львів, Луцьк, Житомир, Київ, отримали грамоти на Магдебурзьке право, відповідно до якого городяни обирали міське самоврядування й суд.

Зазначені економічні реалії знайшли відображення у *Литовських статутах* 1529 р., 1566 р. і 1588 р., які стали своєрідним «другим виданням» «Руської правди». *Статути* обмежували владу великого князя на користь вельмож магнатів; оформили перехід умовних володінь у спадкові; підтвердили звільнення пняхетських мастків від загальнодержавних повинностей; заборонили королю роздачу земель та інших пожалувань іноземцям; санкціонували закріпачення вільних людей, якщо вони не могли розрахуватися зі своїм феодалом.

Осередками боротьби українського народу проти національного та релігійного гноблення стали братства — загальнодемократичні спілки, що об'єднували у своїх лавах ремісників, селян, запорозьких козаків, купців та українських магнатів. Спрямовуючи діяльність окремої людини на загальну користь, світоглядна концепція братського руху сприяла розширенню сфери застосування економічної думки. У творах Юрія Дрогобича, Павла Русила із Кросна, Станіслава Оріховського-Роксолана наголошувалося на необхідності поширення освіти та науки, ролі зв'язків із Західною Європою, інтеграції в європейський культурний процес. Діяльність братств, активними учасниками яких були брати Юрій та Іван Рогатинці, Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Захарій Конищенський, Йов Борський, Петро Могила та ін., була підпорядкована ідеям економічного підприємництва, справедливості, правової рівності, політичної свободи і громадянського служіння. Світогляд представників братського руху знайшов глибоке відображення в тогочасній духовній та світській літературі. Зокрема, Христофор Філает у своїй книзі „Апокрисис“ наприкінці XVI ст. висловив нові погляди на співвідношення держави і церкви, що включали ідею суспільного договору як основи формування державних інститутів. Суспільно-економічний прогрес та громадську злагоду, на думку мислителя, може забезпечити лише верховенство закону, що визначає права і свободи підданих і ґрунтується на вимогах «права і Божого, і природного». Засновник і активний діяч Львівського братства *Юрій Рогатинець* проголосував «народну користь» найвищою метою, а правно-цивілізаційне

блага, діяльне, а не споглядальне життя — шляхом досягнення цієї мети для всіх та вдосконалення кожної окремої людини. Відтак, можна стверджувати, що вже наприкінці XVI ст. в українській соціально-філософській літературі формуються основи ідеології громадянського гуманізму та правової держави.

Одним із важливих напрямів теоретичних пошуків у працях українських мислителів-гуманістів є роздуми про походження та сутність держави, форми державного управління та зміцнення влади, шляхи вдосконалення та розвитку суспільства. Найбільш важливим здобутком соціально-філософської думки України цієї доби є обґрунтування ідеї освіченої монархії, обмеженої законом, як ідеалу державного устрою.

Станіслав Оріховський-Роксолан
(1513—1566)

Письменник, оратор, публіцист, філософ,
історик, полеміст, гуманіст

Основні твори — «Про турецьку загрозу» (1543, 1544), «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана» (1543, 1548), «Квінкуне, тобто візирь устрою Польської держави», «Діалог».

У творах Оріховського-Роксолана, було викладено ідеї, згодом основним положенням теорії природного права, яка дістала подальший розвиток у працях Г. Грація, Т. Гоббса, Б. Спінози. Згідно цієї теорії, люди на ранніх етапах становлення цивілізації були рівними, володіли та розпоряджалися усіма благами спільно. Цей «природний» стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Згодом розвиток господарства та суспільних відносин призвів до порушення принципів рівності та справедливості, тому, з метою подолання конфліктів, створення нормальних умов для співжиття та координації спільної діяльності люди уклали суспільний договір. Таким чином, держава виступає

результатом угоди про права та обов'язки кожного з учасників союзу. Правова регламентація поведінки передбачає водночас визнання особистої свободи як невіддільного права кожної людини. Добробут громадян, на думку Оріховського-Роксолана, безпосередньо залежить від улаштування державного господарства та поділу праці. Мислитель обґрунтовував необхідність загального оподаткування як економічної основи держави, вказуючи, що кожен має вносити певну частку зі свого доходу, або ж відбувати повинності — відробітки чи військову службу.

Консервативно-догматичний напрям української соціально-економічної думки XVI–XVII ст. представлений творами українських публіцистів-полемістів І. Борецького, І. Вишенського, Г. Смотрицького, К. Острозького та ін. Світоглядна позиція представників цього напрямку ґрунтувалася на необхідності відречення від матеріального світу та зосередженні на внутрішньому духовному розвитку, вона не передбачала активної соціальної дії. Найяскравішою постаттю серед проповідників ранньохристиянської моралі та побудови світського життя на основі духовних цінностей є **Іван Вишенський** (1545/50 — 20-ті роки XVII ст.) — видатний мислитель, один із провідних діячів антиуніатського та антикатолицького руху в Україні. Він вважав, що будь-яке багатство, яким володіють пани й духовенство і яке вони «пожирають», створене «працею й потом» кріпаків. Описав основні форми привласнення результатів праці селян і ремісників: панщину, оброк, податі, торговельний та лихварський прибуток. Критикуючи феодально-кріпосницький устрій та існуючу фільваркову систему, особливо гак звану духовну кабалу церкви, що сама перетворилася на феодальний масток, Вишенський наголошував, що одночасно зі зростанням багатства й розкошів панів, шляхти, торговців посилюються злигодні кріпаків, бідняків. Він стверджував, що майново-соціальна нерівність людей походить не від природи і не від Бога, а від земних несправедливостей.

Осередком вивчення суспільних наук на основі природного права та моральної філософії стала заснована в 1632 р. митрополитом **Петром Могилою** Києво-Могилянська академія. Тут викладались основні положення античної економії Ксенофонта й Аристотеля, канонічної поліекономії Середньовіччя, меркантилізму, сільської економії тощо. У вченні про господарство професори Києво-Могилянської академії дотримувалися трактування економічної сфери як невід'ємної складової соціального життя, що підпорядковується загальним законам логіки та етики. Ціннішою домінантою при цьому виступало досягнення суспільного та індивідуального

була. Академія стала центром продукування та поширення правових знань і державницьких ідей. Курс моральної філософії, що викладався з кінця XVII ст., включав окрім монастики (вчення про моральність особи) економіку (вчення про ведення господарства) та політику (вчення про державу і право). Таким чином професори та студенти Академії долучалися до європейської політико-правової та політико-економічної думки, до проблем походження, сутності та форм держави, її функцій, співвідношення права і моралі тощо.

Георетична думка з проблем державного устрою та економічної політики XVI–XVIII ст. знайшла своє довершення у науково-педагогічній та політичній діяльності видатного державного і церковного діяча, філософа, письменника, публіциста Феофана Прокоповича.

Феофан (Єлезар) Прокопович
(1681–1736)

Політичний та громадський діяч,
філософ, письменник, публіцист,
ректор Києво-Могилянської академії

Основні твори — «Етика», «Логіка»,
«Первоє ученіє отрокам», «Правда
воли монаршей».

Прокопович поділяв людські знання на науку та мистецтво, розумів етику як окрему науку, яку поділяв в свою чергу на монастику (наука про звичай взагалі), економіку (наука про звичай залежно від того, як її використовують багьки та управителі окремого господарства) та політику (як звичай застосовуються управителем держави, провінції, республіки, царства, імперії). На думку Прокоповича, велике господарство («політика») підлягає іншим законам, ніж індивідуально-родинне. Якщо виділення мікрорівня економіки було відомо ще з праць Ксенофонта, а макрорівня — з «Трактату політичної економії» А. Монкретьєна, то ідея про їх загальний «фундамент та засаду» — монастику, була новою та прогресивною.

Прокопович поділяв головні ідеї меркантилізму, в тому числі, активного торговельного балансу, розвитку експортної промисловості, сільського господарства, торгівлі, засобів і шляхів сполучення, активізації економічних зв'язків з іншими країнами, якщо вони відповідали інтересам власної держави.

В середині XVI ст. у Нижньому Подніпров'ї козаки заснували *Запорізьку Січ*, яка стала центральним осередком боротьби українського народу проти іноземного поневолення, основою нової української держави. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння. Селяни були вільними. Основною формою землеволодіння середнього козака був хутір. При хутірних були «всякі пожитки» — дуги, ниви, пасовища, пасіки, ліси. Козаки опанували необжиті землі, вицалювали ліси, засновували слобідки, хутори. Багаті козаки, окрім землеробства і тваринництва, займалися різним промыслом, ремеслом.

У 1648 році гетьманом Запорізького війська був вибраний Богдан Хмельницький. Під його проводом було здобуто перемогу у Визвольній війні 1648-1654 рр. та створено *Українську Козацьку Державу*.

Богдан-Зиновій Хмельницький
(1595—1657)

Гетьман, видатний державний діяч,
фундатор і будівничий Української
Козацької Держави

Для економічних поглядів і політики Хмельницького характерна меркантилістська спрямованість — підтримка вітчизняної торгівлі, заохочення експорту та обмеження імпорту товарів, охорона купецьких прав, товарів і майна торговців, надання їм певних пільг (користування міським інвентарем, спорудами, дозвіл будувати нові споруди та торговельні приміщення, звільнення від сплати місцевих податків та внутрішніх торговельних мит). За часів Хмельницького державна влада підтримувала розвиток промисловості, перш за все, оборонної, та міських ремесел. За його ініціативою створено козацьку старшину, яка згодом перетворилася на

українське дворянство, від влади феодалів звільнено міщанство, міста отримали право на самоуправління. З одного боку, Хмельницький намагався зберегти світські та церковні маєтки, а з іншого, — сприяв розвитку козацького та селянського господарства ринкового типу.

Безпосереднім продовженням реформаторських зусиль та ідей Хмельницького стали *«Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорізького» (Конституція) Пилипа Орлика (1672–1742)*.

Конституція містить положення про захист приватної власності, недопущення обмеження рядових козаків та концентрації землі в руках старшин. Вперше було законодавчо регламентовано відокремлення державного скарбу від гетьманського та передавання його у розпорядження генерального підскарбія: «Належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана». Конституція передбачала ревізію земельного майна козацьких старшин, скасування ненависних народіві державних монополій, оренди, відкупів, інших економічних обов'язків, окремих видів податків.

У 1654 році Україна увійшла до складу Російської держави на правах самоїтійної держави-автономії. Галичина залишилася в Речі Посполитій. Північна Буковина належала Молдавському князівству. Закарпаття — Угорщині. У другій половині XVII і в XVIII сторіччі господарський розвиток українських земель визначався переважно економічними системами Речі Посполитої і Росії. Швидке зростання поміщицького землеводіння магнатів і козацьких старшин супроводжувалося збільшенням кількості безземельних та малоземельних селян, використання найманої робочої сили. Як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні в промисловості (була представлена ремеслами і промислами) на зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура, в якій разом з вільнонайманою працею застосовувалися і праця кріпосних. Масовий вихід збіднілого населення на заробітки свідчив про початок формування ринку робочої сили. Посилювалися ринкові зв'язки між населеними пунктами, регіонами, між Лівобережною Україною, Слобожанщиною, Північним Причорномор'ям, Західною і Правобережною Україною, зростала кількість ярмарків. Особливу групу торговців складали чумаки. З'явилися спекулянти і перекупщики. Зароджується національна буржуазія.

Зазначені соціально-економічні реалії були в центрі уваги авторів історичних повістей — Самовидця (Р. Ракушки-Романівського), Г. Грабянки, С. Величка, Я. Лизогуба та інших українських мислителів і представників козацької старшини.

В «*Літопису Самовидця*» засуджується закріпачення та знедолення селянства, примусове ополячування й окатоличування, насадження унії, заборона українських шкіл, обмеження українців у інших правах. Автор вважає, що життя народу погіршується в міру збагачення та посилення впливу гетьманів та старшин, поширення їхніх чисельних орєнд. У той же час, він негативно ставився до відкритої збройної боротьби народних мас проти своїх гнобителів, виступав за пом'якшення суспільних суперечностей, помірковані дії та «соціальну гармонію».

Григорій Грабянка та *Саміло Величко*, як представники козацької старшини, обґрунтовували її претензії щодо урівнення в правах з російським дворянством, вимагали скасування Малоросійської колєгії та поповлення права старшини обирати гетьмана. У повісті Грабянки знайшли відбиття проєси насадження невластивих козацтву економічних інститутів, формування відносин залежності та підлеглості.

З другої половини XVIII ст. прагнення поміщиків привласнити якнайбільше додаткової праці селян реалізувалося шляхом запровадження шестиденної панщини: повної ліквідації селянських наділів та переведення кріпаків на «місячину», заміни натуральної ренти грошовою, значним збільшенням її абсолютного розміру; закріпачення нових верств населення, зокрема, козацтва. Зруйнування Запорозької Січі (1775), скасування полкового устрою в Україні (1783), секуляризація церковних земель та маєтків (1786), вся урядова політика на Лівобережжі мали за мету стерти різницю між Україною та Росією не тільки в соціально-політичному, адміністративному стані, а й у свідомості людей. В таких умовах соціальна еліта українського суспільства — козацька старшина виступала оборонцем культурних і державних традицій України, її звичаїв та «вольностей».

Демократичні прагнення та політичні настрої, протилежні урядовим інструкціям та великодержавним планам, оприявнилися під час виборів депутатів та складання «наказів» до Комісії з укладення нового Уложення законів (1767 р.) замість застарілого Соборного уложення 1648 р. Так, депутат від Хоперської фортеці (Слобідська Україна), козак *А. Алейніков* критикував кріпосницькі порядки і пропонував скасувати кріпосне право законодавчим шляхом. На його думку, «роботи на фабриках мають

виконуватися вільними людьми», а самі фабрики необхідно будувати у селах. Він аргументував необхідність сприяння розвитку вільної торгівлі з європейськими та азіатськими країнами. **А. Безбородько** у депутатському наказі від чернігівців пропонував заснувати університет і академію для розвитку науки і промислів на українських теренах, створити український державний банк, регламентувати купівлю земель, обмежити владу дворян над посполитими тощо. У Правобережній Україні ліберально-демократичні вимоги відображені в *«Торчинському маніфесті»* (1767) та *«Універсалі до селян»* (1768 р.).

Видатною постаттю загальноєвропейської та світової суспільної думки XVIII ст. є український філософ-гуманіст **Григорій Сковорода** (1722–1794). Мислитель виходив із того, що «...кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, а природу людини визначає її здатність до праці. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину — щасливою». Сковорода чітко розрізняв процес та результат праці, що є важливим для розуміння механізму формування вартості. Уявлення мислителя про майбутні форми суспільного устрою були теологічні за формою, демократичні й патріотичні за змістом: рівне володіння всіх членів суспільства всіма благами, як основа суспільства: «середня праця», як база суспільного добробуту; республіка, як найрозсудливіший політичний устрій; освіта народу, як умова його духовного розвитку.

Яків Козельський (1729–1795) — філософ і просвітник, представник демократичного напрямку суспільної думки, — вважав ідеалом суспільство вільних, рівноправних, дрібних товаровиробників, а тому був противником кріпацтва. Козельському належать досить глибокі та прогресивні для того часу економічні ідеї. Так, він чітко розрізняє просте відтворення, коли ще немає «ніякого наміру прибутку та бариншу», і розширене, «коли власники засобів виробництва намагаються збільшити частину товарної продукції свого господарства і з цією метою посилюють гноблення своїх рабів»; саме праця селян вважає джерелом всіх багатств суспільства. Загалом економічна концепція Козельського єгулює основним положенням класичної політичної економії. Вчений першим у вітчизняній суспільній думці проголосив вимогу восьмигодинного робочого дня, обґрунтував ідею загального оподаткування. Свою програму інституційних реформ для забезпечення економічного розвитку вчений виклав у роботі «Філософіческія предложенія» (1768).

Новаторські ідеї щодо значення права для забезпечення економічного розвитку та необхідності радикальних реформ державного управління та законодавства, модернізації фінансової системи було запропоновано та аргументовано нашим видатним сіввітчизником, вченим-економістом і правознавцем С.Ю. Десницьким.

Семен Юхимович Десницький

(початок 40-х років XVIII ст. — 1789 р.)

Перший український професійний вчений-економіст, автор новітньої теорії держави і права, професор права Московського університету.

Основні твори — **«Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи»** (1768), **«Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции»** (1768), **«Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности»** (1781), **«Юридическое рассуждение о пользе знания отечественного законоскуества»** (1778), **«Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества»** (1774).

В університеті м. Глазго Десницький у 1762–1763 рр. слухав лекції з моральної філософії Адама Сміта. Є відомості про їхнє особисте знайомство. Теоретичним підсумком і спробою практичного впровадження результатів закордонного відрядження став проєкт державного перетворення Російської імперії, укладений ним у 1768 р. і представлений Катерині II під назвою «Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи».

Десницький виступав прихильником ідеї поступального прогресивного розвитку людства. Історичний процес він пов'язував із розвитком продуктивних сил, поділом праці та зміною форм власності. Періодизація історії, запропонована вченим, побудована на основі тези, що змінюється не природа людини, а форми її господарської діяльності. Домінуючі форми господарства визначають послідовну зміну чотирьох станів людства — 1) збирання плодів і мисливство, 2) скотарство або чабанування, 3) хліборобство, 4) комерція. Четвертого стану суспільство досягає, коли внаслідок розвитку землеробства та промислів товарно-грошові відносини набувають системного характеру. На цій стадії формуються такі соціальні інститути як сім'я, приватна власність, держава, законодавство.

Вчений обстоював утвердження «свободи і власності як природних прав людини», вважав, що еволюція відносин власності відбувається об'єктивно й обумовлено, своєю чергою, становлення та функціонування системи влади та підпорядкування. Проект реформ державного управління та фінансів, розроблений вченим, передбачав демократичні перетворення, спрямовані на обмеження влади монарха, утвердження вищості закону. Десницький вперше в Російській імперії висунув принцип розмежування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, обгрунтував запровадження «четвертої» влади, названої ним громадянською, що мала включати органи місцевого самоуправління. Ідеї вченого щодо вищості закону, захисту економічних прав людини, поєднання монархії та громадянської влади (сенату), публічності державного управління, заохочення прогресивних форм господарювання, викладені в його проекті державних реформ, залишаються актуальними і сьогодні.

8.2 Економічна думка України XIX — початку XX ст.

З першої половини XIX ст. економічний розвиток українських земель характеризувався промисловим переворотом, занепадом феодално-кріпосницької системи господарювання та кріпосницької мануфактури, поширенням товарно-грошових відносин і проникненням капіталістичних відносин в сільське господарство, руйнуванням селянських господарств, поглибленням розшарування селянства і подальшим використанням вільнонайманої праці й машин, поступовим формуванням класів капіталістів і найманих робітників. Реальна соціально-економічна багатокладність економіки, взаємодія різних соціальних прошарків визначала розвиток відповідних їй інтересам економічних ідей, концепцій і теорій.